

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА КОМПАРАТИВІСТИКИ

УДК 884.0-2(09)

Ростислав Семків

"SLOWKA" ТАДЕУША БОЯ-ЖЕЛЕНСЬКОГО ТА ПЕРФОРМЕНС ТЕАТРУ "ZIELONY BALONIK": ІРОНІЯ АВАНГАРДУ

Однією з найпомітніших фігур в польському культурницькому русі початку століття, відомому також як "Молода Польша" ("Młoda Polska"), серед численних талановитіших та менш знаних поетів, драматургів, малярів, є Тадеуш Желеиський, творчий псевдонім - Бой. Доктор медицини, організатор мережі пунктів штучного харчування немовлят "Kropla Mleka" в Кракові та околицях зумів також, нехтуючи умовностями, котрі тогочасний філістерський етикет приписував людині з його статусом, стати одним з найбільш популярних авторів польського "кабаре", висунутись на одне з чільних місць тогочасного літературного процесу¹. Три головніші книги Боя-Желенського - "Piosenki i fraszki Zielonego Balonika" (1908), "Szopke st. Balonika" (1912), "Slowka" (1913), - що стали подіями для краківського читацького загалу тих років і витримали по кілька видань ще до Другої світової війни, виникненням своїм зобов'язані діяльності популярного краківського театру "Zielony Balonik" (1905-1912).

"Zielony Balonik" зародився з імпровізовізацій, котрими збавляли свій вільний час молоді творчі люди, що мали звичку збиратися в "Cukierni Michalka" в Кракові на вулиці Флоріанській. Перше, то були короткі музичні чи літературні "грашки" нудьгуючої богеми, що розважалася, пародіюючи містечкове філістерство чи й самих "батьків міста"². Подібні імпрези бачимо як своєрідний авангардовий сатиричний жест - цілковите заперечення існуючого status quo. Критика ця базувалася на протиставленні слабнучій народницькій традиції культуротворення, вже скомпрометований та анемічний, модерної культурної пропозиції Заходу Європи. Побувавши в Парижі, де вже давно відбулися перші виставки імпресіоністів і літературний

процес обертався навколо імен Верлена, Рембо, Мопассана та Золя, талановита польська молодь вирішує спробувати перекроїти власний культурний топос, розуміючи такий процес не лише як запозичення французьких зразків, а як загальне оновлення всієї сукупності духовних процесів у власній культурі. Прагнення лібералізації культурних дискурсів, відкидання застарілих мистецьких форм та канонів вилилося у протистояння "молодших" і "старших", типове у своїй повторюваності, але вкрай напружене і навіть непримиренне.

За спогадами самого Желеиського, зрошена інтелігентсько-чиновницька старша громада тодішнього Кракова, що мислила себе оборонцями правдивої "польскости", традиційних вартостей, зосередила у своїх руках "цілковиту та безроздільну владу. Мала неофіційний вплив на "уряд", котрого почерговий "делегат" був до її послуг; контролювала уряди старосте; мала, завдяки системі курації, посольські мандати; тримала в руках Крайовий Відділ і Шкільну Рад; клір та байки, ... мала вплив на всі інституції, обставила своїми людьми університет, контролювала Академію і все, що з нею пов'язувалося стосовно стипендій, нагород, подорожей. Для чемних діток були різноманітні солодоші, непоштивим загрожував абсолютний піст"³. Творча молодь, котра "побачила світу" і котру не задовільняли традиційні теми та усталена "штампова" (a la Міцкевич в поезії, a la Матейко в малярстві) манера їх виконання, прагнучи модернізації культурного середовища, мусила перетривати певний авангардний, радикальний період, деструктувати стилістику попередників. Шляхами до такого бажаного ефекту завжди є епатаж, іронія, відверта сатира.

В 1906 році вже формально структурований до пародійного театру- "кабаре" "Zielony Balonik" виставляє першу "політичну шопку"⁴. Вистава стала ляльковою (зберігалися вкраплення пісень та декламацій акторами); маріонетки були виготовлені молодим скульптором Скрейковським, шопку оформлено доктором Брудревським. Тексти ролей, скомпановані Вітольдом Московським і Тадеушем Желенським, виконував Теофіл Тржцінський⁵. Синтез авангардної пародії та традиційної фольклорної форми був, вочевидь, значним новаторством польських митців, невідомим у практиці західного (зокрема французького) кабаре. Сама ж форма лялькового "вертепного дійства", яке зустрічаємо в Німеччині, Польщі, Україні, з його поділом на "сакральну історію" та "комічні інтермедії", цілком допускає подібну "мутацію", навіть провокує її⁶. "Zielony Balonik" у своїй практиці опускає сакральну частину (тобто історію про народження Ісуса Христа, поклоніння Царів та смерть Ірода). Інтермедії ж виходять на перший план, і на них збудовано все дійство

- як правило, це невеликі пародійні діалоги персонажів, у яких легко було впізнати тогочасних краківських політиків, урядовців, посадових осіб, також журналістів, літераторів, акторів, малярів - кабаре продукувало ще й самопародію. Особливої популярності вистави "Zielonego Balonika" набували завдяки притаманній їм сміливості та мобільності: висміювався не якийсь абстрактний міщанин чи незнайомий "редактор взагалі", а конкретний краківський обиватель чи "саме той" урядовець; пародія поставала одразу ж услід за певною подією, інколи навіть того ж дня

- імпровізації "Zielonego Balonika" були для Кракова чимось на зразок "усної газети". Іронія та сатира були спрямовані головню в двох напрямках: це була, як зазначає сам Желенський, "весела війна з авторитетами" та "кпини з пихатості, в яку виродилася "Молода Польща"⁷.

Феномен "Zielonego Balonika" став широко відомим. На вистави театру збиралося до 120 і більше глядачів, власнику "Cukierni Michalka" довелося навіть перебудувати приміщення кав'ярні, аби вона могла вміщати всіх бажаючих. За прикладом "Zielonego Balonika" подібні кабаре

з'явилися у Варшаві, Любліні, Львові, дрібніших містах. Стилістика "кабаре" жарту виявляється і в специфічному жанрі "zartow legionerskich" - пісень та декламацій, що побутували в "Польських легіонах", регулярних військових частинах часів Першої світової війни та змагань за "другу" Річ Посполиту⁸. Желепський вважає, що традиції "кабаре" вплинули навіть на середовище "Pikadoga" - кав'ярні, де збиралися правонаступники кращих традицій "Молодої Польщі" - група "Skamandr".

Вистави "Zielonego Balonika" були типовими перформенсами: в ході розігрування навіть точно визначеного (детально виписаного) сценарного дійства "шопки" допускалася значна доля імпровізації (це характерно для поезії самого вертепного дійства), глядачі також могли брати участь у виставі: вступати в діалоги з персонажами або декламувати строфи власного витвору, виконувати куплети під акомпанемент тощо. Це була цікава і вільна "atmosfera artystyczna", "один із найзнаменніших моментів існування "Молодої Польщі"⁹.

Тадеуш Желенський (Бой) від 1906 року, тобто від початку регулярних вистав "Zielonego Balonika" і до року завершення історії кабаре (1912), був, разом з Вітольдом Носковським, основним автором текстів для цих театральних вистав. Вельми важить те, що Бой-Желенський зафіксував і зберіг текстовий корпус вистав "Zielonego Balonika" в трьох, вже згадуваних вище, своїх збірках, з яких найбільшою та найіююлярнішою стала книжка "Slowka"

"Slowka" ніколи не мали сталої композиції і кожного разу перевидавалися по-іншому; містили в собі розділи "Wierszyki", "Piosenki", "Z "Szopki krakowskiej"¹⁰.

Оглянемо тепер головні теми, що опинялися в полі уваги "кабаре" сатири.

1. Традиції. Головною опозицією, що провокувала сатиру "Zielonego Balonika" й особисто Желенського, була опозиція "старші" - "молодші". Авангардна іронія Боя була послідовно спрямовувана па всі ортодоксально "священні", патетичні концепти, що їх плекало старше позитивістичне чи ще старше романтичне покоління народників: *рідний край (ojczyzna), мова, історія*, точніше, традиційне тремтливо-сентиментальне до них ставлення,

взагалі, будь-який пафос, пов'язаний з безпідставним вип'ячуванням "свого" там, де молодь, що бачила ширші європейські терени, не знаходила нічого вартого уваги.

*A czy znasz ty, bracie młody,
Te najmilsze dla Polaków
Szare Wisły sennie wody
I nasz stary, polski Kraków?*

*A czy znasz ty te ulice,
Puste w nocy, brudne we dnie,
Gdzie się snują eks-szlachcice,
Tępiac smutne dni powszednie?*

*A czy znasz ty te kawiarnie
(W całym świecie takich nie ma)
Gdzie dziei cary marnie, gwarnie
Walkoni się cud-bohema?..*

(Pieśń o ziemi naszej, 49).

Цитований "wierszyk" повністю використовує народницьку "мову", лише кілька дрібних маркерів ("ulice ... brudne", "eks-szlachcice", "cud-bohema") вказують нам на її іронічний код. Така *заданість* рецепції схиляє нас до скептичного сприймання як наведеного уривку, так і подальших строф. Маркер, повторюючись у тексті, посилює іронічний ефект, інколи ж він набуває автономного статусу сатиричної чи навіть саркастичної характеристики:

*Tak więc: chytry jest Germanin,
Francuz - sprosny, Włoch - namietny,
A zaś każdy krakowianin:
G o l y i inteligentny.*

*Nad gorączką manny złotej
On zwycięstwo odniósł walne;
Nowe pusił w kurs banknoty:
Golo-intelektualne.*

(Pieśń o ziemi naszej, 50, 51).

Рідна мова, чи не найважливіший персонаж народницької риторики (пор. українські поезії А.Метлинського, М.Шашкевича, далі В.Самійленка, в наш час Д.Павличка), стає *персонажем* іронічним шляхом ампліфікативного нагромадження традиційних епітетів - випадок доведення панівної "мови" до абсурду:

*Rzecz aż nazbyt oczywista
Ze jest piękną polska mowa:
Jedrna, pachnąca, soczysta,
Melodyjna, kolorowa,*

*Bohaterska, gromowładna,
Czysta niby błękit nieba,
Mądra, zacna, miła, ładna...*

(Pieśń o mowie naszej, 46).

Історія теж реконструюється в іронічному, безпафосному ключі. Якщо в "piosenkach" "Zielony Balonik" Muzeum Narodowemu" (155), "Jeszcze jedna "Filia" Muzeum Narodowego" (159) Желенський іронізує з намагання представити історію як каталог предметів, то в "Prorocztwie Krolowej Jadwigi" бачимо недовіру до легітимізованого традицією історичного наративу, іронічне переосмислення та переконструювання історичних реалій:

*Król wola do Jadwigi:
"Jadwisia,
Daj pysia,
Wielka wojna dzisiaj!"*

*Rzecz w te słowa
Słodka krolowa:
"Moj miły Władku,
Masz w bryd dostatku,
Po co ci diabli
Nadstawiać szablę,
Jeszcze, bron Boże,
Kto w łeb dać może!"*

("Prorocztwo Krolowej Jadwigi", 170).

Про заснування королевою Ядвігою Ягеллонського університету автор теж пише в бурлескному реєстрі:

*Ona, nie bita w ciemie,
Zakłada Akademię,
Stypendia,
Kompendia,
Różne inne endia.*

*Powstają bursy,
Przeróżne kursy,
Literature
Dźwiga się w gore;
Goly poeta
Dostał kotleta,
Piszą chłopczyki
Panegiryki...
Skryby zgłodniałe
Piejącej chwale,
Przy kuflu piwa
Krzyczą: Ewviva!*

("Prorocztwo Krolowej Jadwigi", 172).

З іронічною легкістю переосмислює в своїх текстах Желенський релігійні концепти. "Прямий доступ" до Бога (Бог, проте, завжди пишеться в текстах з великої

літери) "дозволяє" Бою ставити перед Творцем своєрідні "творчі завдання", давати поради щодо керівництва людством (пор. "Modlitwa Estety"); переспівуючи на свій лад традиційні колядки, автор іронізує з народної релігійності; коли ж мова йде про інституцію церкви чи клір, іронія Боя переростає в сатиру:

*Barbara sie bawila z bernardynem bardzo,
Lecz ze taką zabawą zaczęli ludzie gardzić,
Teraz każde z osobna winy swoje maże:
Bernardyn beczy Bogu, a bąben Barbarze.
(Ach! Co za przesłiczne abecadło!, 19).*

"Синдром непокори" касті "старших" у "wierszykach" та "piosenkach" Боя-Желенського (ширше, в усьому дискурсі "Zielonego Balonika") розростається, заторкуючи все нові й нові тематичні шари: від побутової насмішки над консервативним філістером ("Dziadzio", 20; "Gdy się człowiek robi starszy...", 80-81) до іронізування з приводу "діяльності" громадських організацій ("Student i studentka ze stowarzyszenia 'Ethos'", 189-190; "Gospodarz z Bronowic śpiewa w tym samym przedmiocie", 190-191) та політики місцевої влади чи й самого уряду ("Lament pana radcy nad 'Bazta Korbciuszki'", 60-61; "Głos dziadkowy o robotach ziemnych pana prezydenta", 141).

Модернізована Носковським та Желенським "Шопка" була політичною в буквальному сенсі цього слова: не знаходимо там жодного з традиційних персонажів вертепного дійства, натомість бачимо суто буфонадні фігури ("Kuplet footbalisty", 193-194; "Kuplet zakopieckiego gęś", 197; "Kokotka krakowska z linii A-B", 213-215) та власне політичних персонажів ("Kuplet posła z 'Rajchsratu wiedecskiego'", 200-202; "Kuplet posła Wi. L.J. Aworskiego", 211; "Kurdesz ministerialny" posła ziemi krakowskiej, Bronimierza Hetmajera", 212-213). Іронію вбачаємо також у способі комбінування тексту "шопки", де вслід за малярем і професором Академії з'являлися повія і міністр.

2. Лібералізаційний ефект іронічного дискурсу "Zielonego Balonika" полягає також у **апологетичі тіла** (плоті), що є концептом модерністичним, в профанації **цнотливості**. Можна твердити, що дане

тематичне поле розгортається, за поодинокими винятками, в усіх текстах, що належать до дискурсу "Zielonego Balonika". Гра в *поборювання невинності* (пор. "Piosenka Przekonywująca", 154) з поширеного мотиву перетворюється на знак всієї "кабаретової" творчості Боя-Желенського:

*Długą dyskusję z durniem dorzeczną Do rota
Wiodła, co jest ważniejsze, czy miłość, czy
cnota;
Tymczasem się ściemniło: gdy weszli rodzice,
W dłoniach darnia dostrzegli Dorotę
dziewicę.*

(Ach! Co za przesłiczne abecadło!, 19).

В багатьох "wierszykach" та "piosenkach" тема тіла (цноты, miłości) є стрижневою: "Ach! Co za przesłiczne abecadło!"(19), "Tetralogia z kajetu pensjonarki" (20-25), "Naszym hymenografomanom"(27), "Uwiedziona"(39-42), "List otwarty kobiety polskiej"(53-55), "Replika kobiety polskiej"(56-58), "Kilka słów w obronie świeżości małżeństwa"(151-153), "Piosenka Przekonywująca" (154), "Dobra mama"(174-176). З другого боку, навіть коли цей тематичний план прямо не присутній, він мислиться у "підтексті", врахування цього коду є ключем до радикально заперечувальної іронічності Боя - такого роду "підтекст" компрометує текст, є засобом конструювання сатиричного дискурсу довкола того чи того явища:

Do batiarki w Lyczakowi

Ho, ho, ho,

Przyszedł batiar i tak powi

Ho, ho, ho:

"Podzję, panna, dziś niedziela,

Ho, ho, ho,

Pokaże ci Rafała¹

Ho, ho, ho!"

Krotko trwała ta pogwarka

Ho, ho, ho,

Nie w ciemie bita batiarka,

Ho, ho, ho:

"Nie będzie ze mną nic z tego,

Ho, ho, ho!

Schowaj go dla Ciuchcińskiego²

Ho, ho, ho!"

Ale batiar nic nie pyta,

Ho, ho, ho,

Ino krzepko panne chwyta

Ho, ho, ho,

I nim minela niedziela,

Ho, ho, ho,

Zobaczyła Rafała

Ho, ho, ho!

"Piesn o "Rafaelu"... "(176-177).

3. Жестом, що не узгоджується з епатажією позою авангарду, є **іронізування над претензійністю самого митця** (хоча стосується ця іронія, найпевніше, тієї "пихатості, в яку *виродилася* "Молода Польша"). Зустрічаються кпини з "богеми" ("Piesn o ziemi naszej"), але "медіуми", "апостоли" рангу Шибишевського чи Каспровича фактично не потрапляють у поле іронічної гри, в перекомбінування ієрархій світу. Місцеві літературні події постійно перебувають в "зоні контакту": популярні полеміки чи не каталізувалися сарказмом "Zielonego Balonika" (див. "O bardzo niegrzecznej literaturze polskiej i jej strapionej ciotce", 15-19; "Naszym hymenografomanom", 27; "Dusza poety", 34-36; "List otwarty kobiety polskiej", 53-55; "Replika kobiety polskiej", 56-58; "Spleen", 83 etc.).

Незважаючи на присутність "самоіронії", дискурс "Zielonego Balonika" залишався

епатажним; традиціоналістські краківські кола чинили на театр значний моральний тиск¹³. Але сатира Боя та його співтоваришів була неухильно спрямована на деструкцію ситуації "z *Kazaniami* Skargi па іавсе, а *Kultem ciaia* pod iawk №"¹⁴: цей іронічний дискурс був послідовно авангардним і міфологізував себе (ширше, цілу епоху "Молодої Польщі") через літературний текст і перформенс³.

Виникнення і надзвичайна популярність авангардного театру-руйнатора, що його яскравим прикладом є "Zielony Balonik", типова для зламних переломних, еклектичних періодів розвитку естетичного смаку. Легко відшукати паралелі між театром "Zielony Balonik" та новочасними українськими театром жарту "Не журись" (Львів, 1987-1994), поетичними перформенс-групами "Пропала грамота (Київ)", "Бу-Ба-Бу" (Львів), "Нова дегенерація" (Івано-Франківськ), "Червона фіра" (Харків). Функцією такого культурного явища є розхитування та руйнування застарілих і фактично вже регресивних канонів, розчищення естетичного простору для подальшого культурного розвитку.

Примітки

1 Фактичні дані подаємо тут за працею Stanislaw Sterkowicz. Dr. Tadeusz Zelenski. - Warszawa, 1960.

2 Там само. - С. 92-93.

3 Tadeusz Zelenski. Od autora. // Tadeusz Zelenski. "Slowka". - Krakow., 1971. - S.7.

4 Stanislaw Sterkowicz. - S.93.

5 Ibid. - S.93-94.

6 Про сутність вертепної драми, зокрема її сміхового компоненту знаходимо у працях: М.Возник. Стара українська драма і найновіші досліді над нею. - К., Р.Н.; Є. Марковський. Український вертеп. - К., 1929; М.Сулима. Українська драматургія XVII - XVIII ст. Автореф. на здобуття наук. ст. д.ф.и. - К., 1996; А.Киселев. Украинский вертеп.- Черниговь, 1915; В.Перетц. До історії української вертепної драми. - К., Р.Н.; І Франко. До історії українського вертепа XVII ст. // І.Франко. ПЗТ. - К., 1982. - Т.36.

7 Tadeusz Zelenski. Wstep do "Antologii Mlodej Polski". // Tadeusz Zelenski. Pisma. - W., B.r. - T.4. - S.267.

8 Припускаємо, що генетично спорідненими до згаданого явища є й гумористично-сатиричні тексти, створені в середовищі українських січових стрільців.

9 Tadeusz Zelenski. WstKp do "Antologii Mlodej Polski". // Tadeusz Zelenski. Pisma. - W., B.r. - T.4. - S.265.

10 Використовуємо видання Tadeusz Zelenski. "Slowka". - Krakow., 1971. тексти цитуємо, вказуючи в дужках номер сторінки.

11 Мова йде про полотно Рафаеля (?) -гордість тогочасної колекції Львівського міського музею.

12 Тогочасний мер міста Львова. Обидві примітки див у цит. зб. Текстів на с. 324.

13 Див.: Tadeusz Zelenski. Od autora.// Tadeusz Zelenski. "Slowka". - Krakow., 1971; Tadeusz Zelenski. O literaturze niemoralnej. // Tadeusz Zelenski. Pisma. - W., B.r. - T.4. - S.11-16 .

14 Tadeusz Ielenski. O literaturze niemoralnej. - S.16.

15 Див. розділ "Mifotworca" в праці: Roman Zimand. Trzy studia o Boyu. - W., 1961.

Summary

Present article deals with literary-historical phenomenon of "Zielony Balonik" theatre which was the part of "Młoda Polska" movement, and with creative work of Tadeusz Zelenski-Boy within it. The mode of avant-guard (post-romantic) irony is seen as the very essence of "Zielony Balonik" performance; the analysis of basic motives of the irony in Tadeusz Zelenski's book "Slowka" is carried out.